

יד לקורא

רבעון לספרנות ולביבליוגרפיה

1951 אוקטובר-דצמבר

כרך ג' חוב' א'

תשרי-כסלו, תשי"ב

א. מ. הברמן

יצחק אייזיק בן-יעקב בעל „אוצר הספרים” (מאה וחמישים שנים להולדתו)

בהרבה מלאכות עסק יצחק אייזיק בן-יעקב, הביבליוגרף העברי הידוע: הוא היה משורר, חוקר, מבקר, מהדיר, מרביץ תורה, מו"ל ומוכר-ספרים. אבל עיקר עבודתו, אשר לה הקדיש את כל חייו, היה חקר הביבליוגרפיה העברית, ובין אבות הביבליוגרפיה העברית המדעית הוא נוטל מקום בראש. הוא היה הראשון והיחיד שחיבר ספר ביבליוגרפי שלם לכל ספרות ישראל שנכתבה באותיות עבריות, ספרי דפוס וכתבי-יד גם יחד; ויזכר לו במיוחד חסדו שכתב את ספרו עברית לעברים. אמנם לא נתמזל לו מזלו בספר זה ולא זכה לראותו יוצא לאור עולם, ורק בנו יחידו הדפיסו חוברות חוברות בשנים תרל"ז-תר"מ, שבע-עשרה שנה אחרי מות מחברו.

יצחק אייזיק בן-יעקב נולד ביום כ"ה בטבת תקס"א בעיירה רמגולה, שעל יד וילנא, לאביו הרב יעקב ב"ר צבי הירש, שיצא לו שם בתורה ובריאה. בעודנו צעיר בא יחד עם אביו לווילנא ושקד בבתי-המדרש שבה על ספרי התלמוד והפוסקים, כנהוג בימים ההם, אבל קרא גם במקרא הרבה ואף למד דקדוק והיה מפורסם בעיר כמדקדק ויודע-ספר. עוד מנעוריו היתה ניכרת בו נטיה להשכלה ולהפצתה בעם, ואמנם בכך עסק כל ימיו. תחילה היה עיסוקו בתלמוד תורה ובמכירת ספרים, ולאחר כך עסק גם בהדפסה. לשם עסקים אלה יצא לריגה ואחרי כן גם ללייפציג, בה שהה כמה שנים. מלייפציג בא בקשרים עם יוסף-טוב ליפמן צונץ, משה שטיינשניידר, יוליוס פירסט, אהרן ילינק וחכמים אחרים, שהעריכו את כשרונו. את מרצו ואת מפעלו, עזרו לו ונעזרו על ידו.

בלייפציג הוציא בשנת 1842 את ספרו „מכתמים ושירים שונים” וכן את ספרו של יידו אד"ם הכהן לבנון „שירי שפת קדש”. שם הוציא „קונטרס שנויי שם ותקוני ועד”, המכיל תיקונים והוספות ל„שם הגדולים” של אוולאי, שלו וש' ש. ג. שטערן, 1844, „זעקת שבר” (קינתו של בן גבירול על מות ר' יקותיאל), 1846, וגם את המאסף „דברים עתיקים” (שתי חוברות), בו הדפיס טכסטים קצרים.

1844—1846. וכן ההדיר שם את הספר „חובות הלבבות“ לרבי בחיי אבן בקודה, עם מבוא אשכנזי של ילינק, 1846.

וכיון שעיקר מפעלו היה לשם יהודי רוסיה ופולין ולהשכלתם חזר לזילנא והוציא יחד עם ידידו אד"ם הכהן לבנון בשם „מקראי קודש“ את המקרא עם פירוש רש"י, תרגום אשכנזי ועם ביאורים חדשים גם ישנים ללבנון וקיצר תקון סופרים“ לבן-יעקב, 17 כרכים וזילנא תר"ח—תרי"ג. כמו כן ההדיר שם את הספר „שם הגדולים“ (מערכת גדולים; מערכת ספרים) לאזולאי, 1852 (נדפס אחרי כן כמה פעמים בלי רשות המהדיר). ואף השתתף בעתונות של הימים ההם, כגון „בכורי העתים“ (תק"צ), „פרחי צפון“, „כרם חמד“, „הנשר“, „אוצר חכמה“, „המוזכיר“ (לשטיינשניידר) ועוד.

בשנת 1862, ואפשר עוד קודם לכן, הגה רעיון להוציא בשם „קרית ספר לחכמת ישראל“ סידרה של ספרים חשובים, שאזלו משוק הספרים העברי, במהדורות טובות ועם מבואות מתאימים „על ידי יצחק אייזיק בן-יעקב והגלויים עליו“ ולמכרם דרך חתימה. ב„קול קורא“ שנדפס ב„הכרמל“ שנה ב' (תרכ"ב) גליון י"ב, נאמר: „...העוסקים בהדפסת ספרי ישראל בארצנו [רוסיה] וחוץ לארצנו, רובם עוסקים רק בהדפסת ספרים השווים לכל נפש אשר אך בצאתם לאור יקפצו קונים עליהם... ולא טוב למדפיסים לעסוק בספרים אשר קוניהם מעט וימי ממכרם יארכו שנים רבות... ראינו ונתון אל לבנו לצאת לישע בני עמנו להוציא לאור ספרים יקרים בערכם ויקרים במציאות ויקרים במחירם עד כה ולהמציאם לכל החפץ בהם בשער הזול... כל החפץ לתת ידו עמנו לטובה יתנדב לתת שני ר"כ [רובל כסף] לשנה: והיה אם יאספו לנו עד מלא אלף חתומים והדפסנו להם ספר אחד מחזיק חמישים בויגן (גליונות) או שני ספרים ויותר... בשני ר"כ הנ"ל. ואם יאספו לנו אלף וחמש מאות חתומים והדפסנו שישים בויגן לשנה... ואם עד שני אלפים חתומים יאספו לנו ונדפסו חמישה ושבעים בויגן לשנה... הסוכנים ומאספי החתומים יקבלו שכרם מידנו — עשרה למאה... ואשר יעלה על מזבח הדפוס ראשונה הוא ספר מאור עינים לרבי עזריה מן האדומים... ספר מצרף לכסף ומאמר צדק עולמים להמחבר הנ"ל... אחרי זה נדפיס אי"ה את ספר היוחסין לרבי אברהם זכות בשלימות... ובין כה וכה נבחרה לנו ספרים נדפסים נכבדים ויקרי המציאות להעלותם על מזבח הדפוס, וגם נפן אל גדולי חכמי דורנו אשר ידענו ואשר ינדע לנו שיש להם חיבורים נכבדים בכתב יד, ובאנו עמיהם במסורת הברית למסור לנו חיבוריהם להדפיסם ולהפיצם בישראל...“

תוכן „קול קורא“ זה הובא גם ב„המוזכיר“ שנה ה' (1862) 'עמ' 1. על ידי שטיינר שניידר, המוזכיר גם את „סדר הדורות“ לרבי יחיאל היילפרין ו„ש לשלם“ הקבלה לרבי גדליה אבן יחיא בין הספרים העומדים לצאת בסידרה. זו, וממקור אחר נודע, כי גם ה„מתורגמן“ לרבי אליהו בחור היה באותה תכנית. כשנודע עניין הספרים העומדים לצאת על ידי בן-יעקב קפצו אחרים על המציאה וקמו לו מסיגי גבול שהפריעו את עבודתו ביותר. ולרוע המזל לא זכה בן-יעקב לראות אלא את החלק הראשון של ספר „מאור עינים“, שיצא לאור בוילנא בשנת תרכ"ג. מחלה קשה שסבל ממנה במשך כמה שנים שמה קץ לחייו. החלק השני, וכן „מצרף לכסף“ ו„צדק עולמים“, יצאו לאור שלוש שנים אחרי מות המחבר, בשנת תרכ"ו.

אחרי „תולדות רבי עזריה מן האדומים“, שנכתבו על ידי יוס' טוב ליפמן צונץ. באו דברי אד"ם הכהן האומר: „זה רעי ושותפי הרב החכם הנודע בשערי בת יעקב בשם בן־יעקב, השלם בדעות, היקר במידות... שטף ועבר מן העולם הזה לבית עולמו י"ד תמוז תרכ"ג בטרם יקריב את החלק השני על מכבש הדפוס אחרי אשר כבר הכינו וחקרו וגמרו... ובטרם הציב את דלתי הקריה סגר את יומו ההשלם הזה לא השלים את מעשהו...“

אחרי מותו של בן־יעקב נשארו במה וכמה כתבי יד, מהם גמורים ומהם בלתי גמורים, ובעיקר ספרו הגדול „אוצר הספרים“, אשר מחברו עסק בו כל ימי חייו. על „אוצר הספרים“ אנו שומעים ראשונה מפי צונץ. בספרו „צור גשיכטה אונד ליטראטור“ עמ' 248 סי' 39 נאמר: „רשימה כוללת של ספרי דפוס עבריים, ובעיקר השלמה לשפתי ישנים [לרבי שבתי בס] נמצאת כעח בעיבודו של בן־יעקב הנודע לתהילה“. ובהקדמת המהדיר לספר „שם הגדולים“ אומר בן־יעקב עצמו: „ואני לרגל המלאכה אשר לפני בחבור ספר אוצר הספרים אשר אנכי עובד בו זה כמה לאסוף ולכנוס שמות כל הספרים אשר חוברו בלה"ק או נעתקו אליה מלשונות זולתה מיום כתוב ספר עד היום הזה הנזכרים בספרי רושמי ספרים אשר לפני, ויותר מהמה אשר עיני ראו ולא זר (כמעשה ספר שפתי ישנים אשר בדינינו. וכבר מצאה כקן ידי לאצור אל תוכו יותר מעשרת אלפים מספר זהמה בכתובים)...“. וכן מזכירים אותו לטובה שטיינשניידר בדברי ההקדמה הקצרים לרשימתו של בן־יעקב ב„המזכיר“ שנה ד—ה (1861—1862), הנקראת „ספרי דפוס עבריים בוילנא החל משנת 1847“ ומכילה שמות ספרים בעברית וביידיש שנדפסו בוילנא עד שנת 1857 (460 ספרים והרשימה לא נשלמה) וב„המזכיר“ שנה ו' (1863) עמ' 108—109 ופירסט ב„ביבליותיקה יודאיקה“ כרך א' (1849) עמ' 8 וכרך ג' (1863) עמ' VII ועמ' CII. לבן־יעקב לא היו בנים, וכבר נתייבש מהם, ובהקדמתו ל„שם הגדולים“ הוא אומר: „וה' אלהים יעזר לי להוציא גם את ספרי אוצר הספרים לתועלת כל דורשי ספר, והיה לנו ליד ושם טוב מבנים ומבנות אשר מנע ממנו כטוב בעיניו“. והנה לעת זקנתו, בשנת תרי"ח, נולד לו בן אשר קרא לו יעקב כשם אביו (גם בת נולדה לו בשם שרה והיא מתה בנעוריה). בן זה, שהיה בן חמש שנים במות אביו, נתחנך כרצון אביו לתורה ולהשכלה, ובהיותו בן שמונה־עשרה, בשנת תרל"ג, התחיל לדאוג להדפסת ספרו של אביו ולהקים שם המת על נחלתו, והוא עצמו, שהיתה לו נטיה לביבליוגרפיה, עסק בהשלמתו ובתיקונו. הוא הודיע ב„הצפירה“ ובשאר עתונים עבריים על כוונתו להוציא את הספר, ובחודש סיוון שנת תרל"ז אף ניגש אל המלאכה, שנמשכה עד שנת תר"מ, בה תמה ההדפסה, ולא נשלמה המלאכה, כי המילואים המובטחים ובתוכם המפתחות הנחוצים לא נדפסו. יעקב בן־יעקב מספר ב„מגיד מראשית“, היא הקדמתו ל„אוצר הספרים“: „במשך ההדפסה הכבירה והכבדה כזו אשר ארכה לי כמשולש שנים עברתי על פני כל מרחבי האוסף, לקטתי ממנו והוספתי את תוכו מ"מ [מראי מקום] וערכים וסדרים חדשים, גם כנסתי לי מבחירי רשימות החדשות שראו אור אחרי מות אבי המחבר ז"ל... ועל פיהן תקנתי לרוב והוספתי בכ"י אשר לפני וחזקתי בדקי האוצר (מבלי הזכיר שמי) בהיותם כולם תיקונים שהזמן החדש גרמא... ולשלמות

המלאכה בכל מיני שלמות... לא חסתי על הוצאות הדפוס... ומכחי שחדתי בעד ההגהה שאין לה שעור וסוף; ועוד יתרה עשיתי קראתי בשם חכמי דורנו הביבלי-אגראפען המצוינים המה היושבים ודורשים בביבליותיקן נקובי שם לשום עין עיונם על הנדפס.

יעקב בן יעקב סידר את הספר על פי תכנית זו: „א) שם כל ספר. ב) מחבר, בכללו מסדר מעתיק מגיה ומר"ל. ג) כתב, או אותיות מרובע, רש"י, משיטא אשכנזי או ספרדי וכדומה. ד) לשון, אם טהר לשון עברי, משנה תלמוד או בלולה, ולפרקים: המדברו נאווה, אם שפתו עלגים. ה) תוכן ומהות הספר, ואם נקבצו באו בו מאמרים והוספות מזולת המחבר. ו) פרושים ובאורים החונים עליו. ז) סדר, חלקיו שעריו מאמריו פרקיו וסמניו בשמותיהם למספרם. ח) העתקה, יגיד לרוב מאיזה ספר ולשון ולאיזה כתב ולשון נעתק. ט) מקום הדפוס. י) זמן הדפוס. יא) תבנית הספר ושנויו אשר קרוהו בכל מקום ובכל זמן הדפסתו. יב) בכתבי יד ירשום בכתב אמת גם מקום וזמן חבורם וכתבתם ושם בית העקד שספונים וטמונים בו, וגומר כל אחד ואחד לפי רשימת מקום גניזתו. יג) בספר החסר מקום או שנת דפוסו (חמ"ד, חש"ד, חמור"ד) או ספק מוטל בהרכבתו ותולדתו — את מקורו הערה בהביאו לרוב חלוקי דעות הרושמים בעלי אסופות ישנים גם חדשים, ויש אשר יתוה דעו והכרעתו עד יגלה תעלומתו במופתים והקשים חותכים, אף דייק גריס ספיקא דגברא למען דעת אל נכון מבטן מי יצא כל ספר, ומעל מחבר פלאי (אנונימוס) או שם בדוי (פויידאנים) יגלה פני הלוט.

בהשלמת הספר ובתיקונו עזר גם שטיינשניידר, שהשלמותיו (החל מאות אל"ף ועד ח"ת נוספו עוד בחיי המחבר) נדפסו בתוספת "רמש"ש" [ר' משה שטיינשניידר], רפאל נטע רבינוביץ בעל „דקדוקי סופרים" (עי' „מחקרים לזכרון ר' עמרם קאהוט", ניו יורק ה'תרצ"ו, המדור הלועזי עמ' 538—548) ואחרים. וזה שער הספר בשלימותו: „אוצר הספרים ספר ערוך לדיעת ספרי ישראל נדפסים וכתבי יד עד שנת ה'תרכ"ג לפ"ג (1863) יגיעו למספר שבעה עשר אלף (17,000) כסדר א"ב מטעם הלעקסיקאנע הנבחרים למצא דבר חפץ מאת הרב החכם וסופר הביבליאגראף המובהק יצחק אייזיק ז"ל בן יעקב מווילנא עם הגהות והערות הרב החוקר המפורסם ד"ר משה שטיינשניידער נ"י מברלין (עד אות ח' פנימה, ועוד כנ"ל בהוספות רבות עד סופו, ועם הערות חכמי זמננו המצוינים ומפתח המחברים יבואו בספר המלואים) יצא לאור בפעם הראשונה על ידי בנו יחידו יעקב בן יעקב ווילנא בדפוס האלמנה והאחים ראם תרל"ז — תר"מ (80, XXXV, 676 ע').

כשיצא הספר לאור גמרו עליו חכמים את ההלל. דוד קויפמן קרא לו „אוצר הזהב" („מחקרים" הנ"ל, עמ' 531), וכן שיבחוהו גם אחרים כספר שימושי מצויין. ושטיינשניידר היללו ואמר עליו: „...חבור כזה אשר כמותו לא נתחבר מזמן הש"י [השפתי ישנים], ואני אפונה אם יתחבר בלשון עברי במאות משנים הבאות...". („מחקרים" הנ"ל, עמ' 548). והנה אשר למספר הספרים אשר בספר, כבר העיר הביבליוגרף ש. וינר, כי הוא מכיל רק 14,978 מספרים ובתוכם רק כ-6,500 חיבורים נדפסים („קהלת משה עמ' 46 סי' 371). ואשר למילואים, ובתוכם תיקונים רבים, נתברר כי הם מרובים מאד ועלו בזמן רב ובכסף מרובה. שטיינשניידר

העיר במכתבו הנ"ל: "...המדפיסים דוחקים על מנת לקבל פרס מלאכתם, כי זה כל מגמתם, שאינם יודעים צער לידת ספר שהוא קשה מלידת אדם... אבל אני מה אעשה, מגמתי שלא להוציא דבר שאינו מתוקן, ולעשות כפי יכולתי, ועתה אפתח שיעלו הוצאות המלואים הרבה יותר מאשר שעת ואשר שערתי".

בינתיים נשא המהדיר אשה, נכנס לעולם המסחר ואף הצליח בו. גם היה מעורב בחיי החברה ונתקרב לציונות. הוא היה ציר בקונגרסים הראשונים. וגם כאשר בא הרצל בשנת תרס"ג לוילנא היה אורחו של בן-יעקב והיה דר בביתו. אבל גם עשרו וחובותיו החברתיים לא הסיחו את דעתו מן ה"אוצר". אמנם אז לא חשב עוד על מילואים אלא על ספר חדש, מתוקן ושלם ברוח הזמן, ספר שכולו שלו, ובו עסק בבחינת "גנבותי יום וגנבותי לילה", כפי שהתבטא פעם במכתבו לידיד, עד יום מותו בצופוט שעל יד דאנציג ביום כ"א באדר תרפ"ו.

על פרשת הספר הזה אנו שומעים מפי חתנו, פרופ' משה שור שאחרי מות המחבר עבר כתב-היד לרשותו, כי הכיל 12 כרכים גדולים ונוספו עליהם גם 20,000 פיתקאות, והיה בהם שישים אלף ערכים; ועל חלק גדול ממנו עבר שטיינשניידר, שעמד בכתובים עם המחבר עד יום מותו (1907), והעיר את הערותיו. וזה סדר הספר (כפי דברי שור: א) שם הספר. ב) שם המחבר או המתרגם. ג) תוכן הספר וההקדמה. ד) מקום, שנה ותבנית, ובכתבי יד גם הבעלים וסימן הספרים. ה) שם המו"ל. ו) זמן חיבור הספר או תרגומו. ז) פירושים או תוספות. ח) קיצורים, דברים ביקורת, חיבורים מסכימים או מתנגדים. ט) קיצורים וליקוטים. ומלבד זה כל מיני מפתחות המקילים על השימוש בספר מסוג זה.

בשנת 1922 הציע בן-יעקב את הספר לפני האקדמיה למדעים בקראקא, לשם קבלת תמיכה להוצאתו לאור, והיא המליצה על הוצאת הספר בישיבה של התאחדות האקדמיות למדעים בבריסל באותה שנה. אבל המלצה לחדר ומעשה לחדר. היא נמסרה לאחת הועדות ולא מצאה לה תיקון.

בשנת 1928 פנה פרופ' שור ל"חברה לקידום מדע היהדות" בכרלין בבקשה שתקבל עליה את ההשגחה בהוצאת הספר או שהיא עצמה תוציא אותו לאור אחרי השלמה נחוצה כפי מצב הספרות לאחר מות המחבר. החברה הסכימה לכך בתנאי, כי "אגודת הרבנים" באמריקה תתמוך בהוצאה זו, והאגודה קיבלה את התנאי. התחילו בסידור דוגמא מתוך כתב היד, והחברה פנתה לחכמי ישראל יודעי דבר, שיחיו דעתם על הספר ועל מה שיש לתקן בו. אבל בינתיים חזרה בה "אגודת הרבנים" וטענה, שהיא אינה נוהגת לתמוך בהוצאת ספרים שאינם גמורים, וספר זה אינו בחזקת גמור.

בשנת 1932 פנה פרופ' שור גם לאוניברסיטה העברית בבקשה, להוציא את הספר לאור, והיא הפנתה אותו לספריה הלאומית. הספריה הכירה בערך הספר, אבל מתוך ידיעה שיש עוד לעבוד כמה שנים בכתב-היד כדי להתאימו לצרכי המדע הביבליוגרפי שבימינו ומתוך חסרון תקציב לכך, נענה פרופ' שור בשלילה. גם מוסדות אחרים לא מצאו אפשרות להוציא את הספר כשנתבעו לעשות זאת.

בשנת 1935 התכונן פרופ' שור עצמו להוציא את הכרך הראשון של הספר בתקוה, כי קהילות ישראל וחברות מדעיות תתמוכנה בו (עיין: Soncino-Blätter II; p. 38-40 (1927) ייו"א בלעטער כרך ח' (1935) עמ' 138—146), ולרוע המזל לא יצא גם מתכנית זו דבר. כתבהיד כולו אבד בביתו של פרופ' שור בחורבן פולין ואין לו תמורה.

ו"אוצר הספרים" של יצחק אייזיק בן-יעקב נדפס פעם שנייה בניו-יורק, בדפוס צילום, בדיוק כפי שיצא לאור לפני שבעים שנה. אמנם ערכו של הספר כמו שהוא עדיין קיים, וכל ספרן עברי וחובב ספר מוצא בו עזרה.